

Тетяна Земерова

Історія України

Довідник
для підготовки
до зовнішнього незалежного оцінювання

За чинною програмою ЗНО

Тернопіль
Видавництво «Підручники і посібники»
2016

УДК 94(03)
ББК 63.3(4Укр)
3-51

Редактори *Маргарита Більчук, Тетяна Дунаєвська*
Дизайн обкладинки *Оксани Корнєєвої*

Земерова Т.
3-51 Історія України. Довідник для підготовки до зовнішнього незалежного оцінювання / Т. Земерова. — Тернопіль : Підручники і посібники, 2016. — 368 с.

ISBN 978-966-07-3052-6

Посібник містить довідковий матеріал з курсу історії України і повною мірою відповідає чинній програмі ЗНО.

Видання розраховане на учнів, абітурієнтів і вчителів історії.

УДК 94(03)
ББК 63.3(4Укр)

ISBN 978-966-07-2945-2

© Земерова Т., 2016

ЗМІСТ

Передмова	3
Вступ до історії України	6
Стародавня історія України	8
Київська держава.....	19
Галицько-Волинська держава. Монгольська навала	35
Політичний устрій, соціально-економічний та культурний розвиток Київської Русі та Галицько-Волинської держави в IX–XIV ст.	43
Литовсько-руська держава. Українські землі у складі Великого князівства Литовського та інших держав (друга половина XIV – перша половина XVI ст.)	50
Українські землі у складі Речі Посполитої (друга половина XVI ст.).....	62
Українські землі у складі Речі Посполитої у першій половині XVII ст.	78
Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.	89
Українські землі наприкінці 50-х – у 80-ті роки XVII ст.	99
Українські землі наприкінці XVII – у першій половині XVIII ст.....	113
Українські землі в другій половині XVIII ст.	127
Українські землі у складі Російської імперії в кінці XVIII – у першій половині XIX ст.....	143
Західноукраїнські землі в кінці XVIII – у першій половині XIX ст.	156
Культура України кінця XVIII – першої половини XIX ст.....	164
Надніпрянська Україна в другій половині XIX ст.	172
Західноукраїнські землі у складі Австрійської (Австро-Угорської) імперії у другій половині XIX ст.	185
Культура України другої половини XIX ст.....	194
Українські землі у складі Російської імперії на початку XX ст.....	203
Західноукраїнські землі на початку XX ст.	223
Україна в Першій світовій війні (1914–1918).....	248
Українська революція	265
Україна в боротьбі за збереження державної незалежності	275
Українська СРР в умовах нової економічної політики	292
Утвердження тоталітарного режиму в 1929–1939 рр.....	306
Західноукраїнські землі в 1921–1939 рр.....	320
Україна під час Другої світової війни (1939–1945).....	335

Україна в перші повоєнні роки (в 1945 – на початку 50-х рр.).....	340
Україна в умовах десталінізації.....	345
Україна в період загострення кризи радянської системи.....	351
Розпад СРСР і відродження незалежності України (1985–1991)	356
Україна в умовах незалежності	360
Література.....	364

www.znobooks.com.ua

Передмова

Шановні абітурієнти, ця книга допоможе вам самостійно підготуватись до успішного складання зовнішнього незалежного оцінювання (ЗНО) з історії України.

Навчальний матеріал посібника структурований відповідно до розділів чинної програми ЗНО Міністерства освіти та науки України. Стислість і конспективність викладення зосереджують увагу на основних подіях, явищах, ідеях, постатях. Ви пригадаєте хронологію та логіку історичного процесу, базові терміни та поняття, портрети історичних постатей від Київської Русі до сьогодення. Вашій увазі також представлені пам'ятки архітектури й образотворчого мистецтва, обов'язкові для розпізнавання.

Наприкінці кожного розділу є тренувальні тестові завдання з відповідями за специфікацією Українського центру оцінювання якості освіти: завдання з вибором однієї правильної відповіді, завдання на встановлення відповідності, завдання на встановлення правильної послідовності, завдання з короткою відповіддю множинного вибору. Вони допоможуть вам переконатись у засвоєнні навчального матеріалу.

Вступ до історії України

Зміст програми

Факти. Історія України як наука. Загальна періодизація. Джерела з історії України.

Розпізнавати на картосхемі територіальні межі України.

Характеризувати основні джерела історії України.

Визначати основні періоди історії України.

Поняття та терміни

Історія — наука, що вивчає минуле людства на основі усних, писемних свідчень, матеріальних пам'яток.

Хронологія — послідовність подій у часі.

Історичні джерела — сліди життя і людської діяльності у минулому, переважно у письмовому вигляді, пам'ятках мистецтва, усній традиції, мові, звичаях і праві.

Археологія — наука, що вивчає первісні, стародавні та середньовічні матеріальні пам'ятки (стоянки, поселення, поховання, знаряддя праці, зброю, посуд тощо).

Цивілізація — людська спільнота, яка протягом певного періоду має стійкі особливі риси в соціально-політичній організації, економіці та культурі, спільні духовні цінності та ідеали, моральність.

Історія України — це наука, що вивчає розвиток людського суспільства на території України та його закономірності.

Джерела з вивчення історії України

- Усні (міфи, легенди, казки, народні пісні тощо).
- Писемні (літописи, документи, щоденники, мемуари тощо).
- Речові (залишки жител, знаряддя праці, посуд, одяг тощо).
- Антропологічні (залишки людських поховань).
- Мовні, які відображають процес розвитку мови.
- Етнографічні (побут і звичаї народу).
- Фоно- й фотодокументи.

Періодизація історії України

I. Стародавня історія (від 1 млн років тому до VI ст.).

Доба появи людини на території України, еволюції від кам'яного до раннього залізного віку, трипільської цивілізації, формування перших держав, Великої грецької цивілізації та Великого розселення слов'ян.

II. Середньовіччя (VII–XV ст.).

Утворення Київської Русі (Русі-України), Галицько-Волинської держави. Перебування українських земель у складі Великого князівства Литовського,

Угорщини, Молдавського князівства, Московського князівства, Кримського ханства.

III. Ранній новий час (XVI–XVIII ст.).

Українські землі в складі Речі Посполитої. Українська козацька держава та її ліквідація.

IV. Модерна доба (XIX ст.).

Українські землі у складі Російської та Австрійської (Австро-Угорської) імперій.

V. Новітня доба (XX ст.).

Україна в I Світовій війні, Українська революція і боротьба за незалежність, Радянська Україна. Україна в II Світовій війні. Незалежна Україна.

www.znobooks.com.ua

Стародавня історія України

Зміст програми

Факти. Поява та розселення людей на території України. Поширення землеробства й скотарства на землях України. Трипільська культура. Кочовики за раннього залізного віку. Заснування античних міст-колоній у Північному Причорномор'ї та Криму. Велике переселення народів. Перші писемні згадки про давніх слов'ян (венедів, антів, склавинів). Велике розселення слов'ян.

Розпізнавати на картосхемі місця основних стоянок людей кам'яного віку на теренах сучасної України (Королеве, Кіік-Коба, Кирилівка, Межиріч, Мізин); території розселення трипільців, кіммерійців, скіфів і сарматів, місце розташування античних міст-колоній Північного Причорномор'я та Криму (Тіра, Ольвія, Пантікапей, Херсонес), Боспорське царство, напрямки розселення слов'ян під час Великого переселення народів.

Характеризувати суспільне, господарське та духовне життя носіїв трипільської культури, кіммерійців, скіфів, сарматів, населення міст-колоній Північного Причорномор'я та Криму, давніх слов'ян.

Визначати риси неолітичної революції, причини та наслідки занепаду Великої Скіфії, особливості грецької колонізації Північного Причорномор'я та Криму; у чому наслідки та значення Великої грецької колонізації, Великого переселення народів та Великого розселення слов'ян для розвитку українських земель.

Дати

IV – середина III тис. до н. е. — розселення племен трипільської культури на території України.

VIII–VI ст. до н. е. — Велика грецька колонізація.

IV–VI ст. — Велике переселення народів.

V–VII ст. — Велике розселення слов'ян.

Поняття та терміни

Археологічна культура — сукупність археологічних пам'яток певної території та часу, які мають місцеві своєрідні особливості. Отримує назву за місцем першої знахідки або за характерними ознаками.

Палеоліт — давній кам'яний вік (1 млн років тому – 11 тис. до н. е.).

Мезоліт — середній кам'яний вік (11–6 тис. до н. е.).

Неоліт — новий кам'яний вік (6–4 тис. до н. е.).

Енеоліт — мідно-кам'яний вік, перехідний етап від кам'яної доби до епохи металів.

Неолітична революція — перехід від збиральництва до землеробства, від полювання до скотарства, тобто від привласнювальних до відтворюваль-

них форм господарювання.

Привласнювальне господарство — форма господарювання, за якої все необхідне для життя людина бере в природи в готовому вигляді.

Відтворювальне господарство — форма господарювання, що ґрунтується на землеробстві та скотарстві, коли люди споживають самостійно створені продукти.

Бронзовий вік — доба виготовлення і використання людиною бронзових знарядь праці та зброї (II тис. до н. е.).

Ранній залізний вік — період початку використання заліза для виготовлення і використання залізних знарядь праці (I тис. до н. е. – IV ст.).

Колонізація — заселення незайманих земель або захоплення чужих територій із подальшим їх заселенням.

Кочовики — народ, плем'я, що кочує, не маючи постійного місця проживання.

Курган — насип над стародавньою могилою.

Поява та розселення людей на території України

Завдяки чому з'явилась людина? Через певне похолодання і посушливість клімату близько 14 млн років тому скоротились ліси. Предки людини були змушені перейти до наземного життя. Збагачення раціону м'ясом сприяло розвитку головного мозку, передні кінцівки використовувались для захисту. Відправною точкою появи власне людини стало не просто використання підручних засобів, а виготовлення знарядь праці власноруч. Із часом сформувались прямоходіння, долоня з протиставленим великим пальцем, мова — те, що відрізняє людину від тварин. Об'єм мозку за час антропогенезу (формування людини) зріс від 800 куб. см у людини вмілії (2,5–2 млн років тому) до 2000 куб. см у кроманьйонця (40–35 тис. років тому).

Перші люди з'явилися в Африці близько 2,5 млн років тому. На територію сучасної України люди прийшли близько **1 млн років тому** з Центральної Європи, проте заселення відбувалось не одноразово, а кількома хвилями.

Оскільки письмних джерел зі стародавньої історії, природно, не існує, для періодизації використовується **археологічна хронологія**, заснована на вивченні матеріалу, формами техніки виготовлення знарядь праці. До початку нової ери історія умовно поділяється на кам'яний, мідно-кам'яний, бронзовий, ранній залізний віки.

Кам'яний вік (1 млн – кінець III тис. до н. е.)

Знаряддя праці виготовляли з каменю (кременю, обсидіану, сланцю), кістки, дерева.

Палеоліт (1 млн – 11 тис. років до н. е.), або стародавній кам'яний вік.

Формування людини (антропогенез). У ранньому палеоліті, що тривав до 150 тис. до н. е., клімат був теплим і вологим. Саме тоді почалось залюднення України **пітекантропами** — первісними людьми, які вже вміли видобувати вогонь і жили гуртами (стадами) по 15–20 осіб. Пітекантропи використовували кам'яні ручні рубила, оббиті з двох боків, жили збиральництвом

ягід, плодів, їстівних рослин та, в меншій мірі, полюванням. Найдавнішим поселенням на теренах нашої держави є *с. Королеве* (Закарпаття), яке датується близько 1 млн років тому.

У середньому палеоліті (150–35 тис. років до н. е.) прийшло найбільше похолодання, коли льодовик покритив Північну і значну частину Центральної Європи, зокрема й України. З'явилися мамонти, шерстисті носороги, північні олені тощо. Через скорочення рослинного світу провідну роль у житті людини відігравало полювання. Близько 100 тис. років тому землі України заселили *неандертальці* — масивні коренасті люди, які були доволі агресивними. Вони не еволюціонували в людину, а тому не є нашими безпосередніми предками. Неандертальці винайшли нові знаряддя праці: гостроконечники, скребля для обробки шкур, з яких шили одяг та намети для помешкання. Вони зводили житла з кісток мамонта і шкіри тварин або використовували печери. Незважаючи на обмежені розумові здібності, неандертальці започаткували образотворче мистецтво та релігійні вірування. Їхні стоянки зафіксовані в Криму (печера *Кійк-Коба*), на Дністрі (*Молодове*), на Донбасі (*Амвросіївка*).

Пізній палеоліт (35–11 тис. років до н. е.) ознаменований появою на території України *кроманьйонця*, або людини розумної. Він був тендітніший за неандертальця, мав здатність до абстрактного мислення, що сприяло розвитку мистецтва, релігії, міфотворчості, лічби, появи календаря. Саме у кроманьйонця сформувались вертикальний профіль обличчя і виступаюче підборіддя — ознаки розвитку мовлення. Певний час кроманьйонці співіснували з неандертальцями і з часом витіснили їх.

Господарство. Основним заняттям людей було загінне полювання на диких коней, бізонів, північних оленів і мамонтів. Суттєво урізноманітнився набір знарядь праці: відомі ножеподібні пластини, наконечники списів, дротики тощо; з кісток та рогів виготовляли гарпуни, шила, голки тощо (усього близько 80 типів знарядь).

Суспільна організація. Сформувалась *родова община* — колектив кровних родичів, що спільно проживають, ведуть спільне господарство (5–7 сімей). З'явилися члени сім'ї, спорідненість визначалась за материнською лінією — *матріархат*. Усередині общини існувала заборона на шлюби між членами колективу, щоби не загострювати боротьбу між чоловіками і запобігти біологічному вимиранню. Це сприяло тісним контактам різних родів і початку формування *племен*, які об'єднували кілька родових общин.

Стоянки. Кроманьйонці розселились майже по всій території України, чисельність населення в пізньому палеоліті становила 3–6 тис. осіб. Відомими тогочасними стоянками є *Мізинська* (Чернігівщина), *Межиріцька* (Черкащина) та *Кирилівська* (Київ). У Мізині, серед іншого, були знайдені кістяні прикраси, орнаментовані меандром (ламанною лінією), та музичні інструменти. На Кирилівській стоянці серед великої кількості кісток мамонта був уламок бивня із вирізьб-

леними головою птаха й черепахою. Також поширені так звані «палеолітичні Венери» — стилізовані статуетки жінок — та малюнки на стінах печер.

Релігійні уявлення людини: тотемізм (уявлення про кровну спорідненість людини з тотемами — тваринами, рослинами, предметами та явищами природи), анімізм (віра в існування душі та духів, одухотворення сил природи, тварин, рослин і предметів), магія (система обрядів і ритуалів з метою впливу на природний хід подій, довкілля, людей тощо).

Мезоліт (10–6 тис. років до н. е.), або середній кам'яний вік.

Початок мезоліту пов'язаний із завершенням льодовикового періоду, коли клімат став близьким до сучасного. Потепління і танення льодовика зумовили появу значної кількості річок, озер, формування сучасного тваринного світу. Мамонти й бізони поступились копитним: оленям, кабанам, — а також дрібним тваринам (зайцям, лисам, білкам) і водоплавним птахам.

Господарство. Ці зміни спонукали до вдосконалення зрядь праці та винайдення луку і стріли, що робило ефективним індивідуальне полювання. Поширилось рибальство, а з ним — плоти і човни. Для обробки дерева створено долото, сокира, тесло, виготовляли вкладишеві ножі, списи з крем'яними пластинами. Крім водних засобів, для транспортування використовували лижі, ручні нарти. Мезоліт ознаменувався прирученням перших тварин — свині й собаки. Чисельність населення зросла, а вже на території України нараховують майже тисячу мезолітичних стоянок.

Неоліт (6–4 тис. років до н. е.), або новий кам'яний вік.

Початок неоліту пов'язаний із переходом від привласнювальної форми господарювання до відтворювальної від полювання до скотарства, від збиральництва до землеробства) — з *неолітичною революцією*. Землеробство і скотарство зародились у Малій Азії близько 10 тис. років тому, в Україну потрапили з Балкан. На теренах України вони поширились передусім на Правобережжі; лісостепове Лівобережжя залишалось переважно мисливсько-риболовецьким. Ранні землероби були краще за мисливців забезпечені їжею, але її якість поступалась м'ясній дієті: бракувало білків, амінокислот, вітамінів, що спричиняло поширення хвороб, у тому числі інфекційних і потоншення кісток. Проте тривалість життя дещо зросла (до 30–32 років), дитяча смертність знизилась, що мало наслідком демографічний вибух.

Технічні вдосконалення. За часів енеоліту технологія обробки каменю була вдосконалена шліфуванням, свердлінням, розпилюванням. З'явилися керамічний посуд, прядіння і ткацтво. Нові форми господарювання мали наслідком появу мотики й серпа; домашню худобу використовували як тяглову силу.

Суспільні відносини і релігія. Зміна занять привела до осілого способу життя і поширення патріархальних відносин. Первісні вірування поступились землеробським і скотарським культам — поклонінню силам природи, які впливають на врожай або плодючість худоби: сонцю, воді, вітру, землі тощо.

На території України формуються *археологічні культури* — Буго-Дністровська, Дніпро-Донецька культури, культура лнійно-стрічкової кераміки тощо.

Енеоліт, або мідно-кам'яний вік (4–3 тис. до н. е.)

Енеоліт заступив кам'яний вік із початком обробки м'яких металів — міді, золота. Для цього використовували методи холодного кування, згодом — плавлення і ливарства (температура плавлення міді 1080 °С). Мідні знаряддя праці за ефективністю суттєво випереджали кам'яні, проте повної заміни не відбулось через брак міді.

В енеоліті скотарство відокремилось від хліборобства, з'явилися пастуші племена. Землеробство стало *рільним* — із застосуванням рала або плугу, в яке впрягали худобу як тяглову силу. Винайдені суцільне колесо й чотириколісні вози сприяли розширенню контактів, у тому числі торгівельних, і розселенню людей. Розпочався перехід від родової общини до сусідської (територіальної), члени якої родичами не були.

У лісостеповій зоні України за часів енеоліту поширилася трипільська археологічна культура.

Трипільська культура (IV–III тис. до н. е.)

Була відкрита 1893 р. археологом *В. Хвойкою* поблизу с. Трипільля на Київщині. Її батьківщиною є межиріччя Південного Бугу й Дністра, звідти вони розселилися до Середнього Подніпров'я, Північного Причорномор'я та Полісся.

Господарство трипільців. Трипільці вирощували пшеницю, ячмінь, просо, горох, займалися скотарством (свині, велика й дрібна рогата худоба). Переважали кам'яні знаряддя праці, хоча існувала мідна металургія. Характерною особливістю трипільської культури є плоскодонна мальована кераміка з використанням червоних, чорних та жовтих фарб, зображенням вишуканих спіралей та інших орнаментів, що відображали релігійні уявлення людей.

Велась торгівля з населенням Малої Азії, Трансильванії, Кавказу.

Поселення. Найвідомішими є Майданецьке, Тальянське поселення площею 250–400 га, у яких проживало до 10–15 тисяч осіб (так звані протоміста). Селище мало радіальне планування, у центрі розташовувався майдан зі святилищем. Кожні 50–70 років поселення переносили на нове місце через виснаження ґрунту; старі будівлі спалювалися. Житла зводили прямокутні глинобитні з дерев'яним каркасом стін і глиняною долівкою, глиняною пічкою і жертвником. Будинки могли бути двоповерховими, з'єднаними переходами. Стіни розписувалися фарбами.

Суспільна організація. Общини, очолювані вождями, об'єднувалися у племена, формувалися племінні союзи. Споріднення велось за материнською лінією, проте почався перехід до патріархату.

Релігія та культура. Головним божеством була Богиня-Матір, символ материнства й родючості. Також поклонялись Бичу (символу сонця та чоловічої сили), Змієві (знаку вічності та вічного руху, охоронцю дому).

Трипільці мали основу для появи писемності у вигляді глиняних символів та знаків на кераміці.

Причини зникнення трипільської спільноти остаточно не з'ясовані. Основні версії не суперечать одна одній: вона могла розпастись унаслідок госпо-

дарської та екологічної кризи, пов'язаної із встановленням більш холодного і посушливого клімату та/або бути витіснена кочовиками.

Бронзовий вік (II тис. до н. е.)

Бронза — перший штучний метал, створений людиною, сплав міді й олова, миш'яку, сурми, свинцю. Бронза краще плавиться (температура плавлення бронзи становить 800–900° С) і водночас твердіша за мідь, тому поступово витіснила мідні знаряддя праці і зброю. Центрами металургії стали Донецький і Карпато-Дунайський регіони.

За бронзової доби з'явилась майнова нерівність. З роду виділилась парна сім'я, утвердився патріархат. У скотарському середовищі почав формуватись окремий стан воїнів. Саме скотарів бронзового віку пов'язують з *індоєвропейською спільнотою*, з якої згодом вийшло чимало народів, у тому числі й українці. За однією з обґрунтованих версій, батьківщиною індоєвропейців, або аріїв, були причорноморські й приазовські степи України.

Індоєвропейці були вправними воїнами-вершниками, озброєними луком і стрілами. Вірогідно, саме вони винайшли двоколісну колісницю, запряжену двійкою коней, та будували перші укріплені поселення-фортеці. Щодо релігійних вірувань, індоєвропейці були вогнепоклонниками й шанували сонце. Над могилами вони насипали високі кургани.

Ранній залізний вік (I тис. до н. е. – IV ст. н. е.)

Наприкінці II тис. до н. е. люди навчилися плавити залізо, знаряддя з якого були міцнішими і гострішими. Особливо висока температура плавлення цього металу доволі висока — 1540 °С, — на це вимагало вдосконалених технологій і використання сиродутного горна. Завдяки зростанню продуктивності праці ремесло відокремилось від землеробства, товари почали виробляти не лише для власного споживання, а й на обмін. Утвердження приватної власності та посилення майнової нерівності сприяли формуванню перших держав на території України.

Кіммерійці, скити, сармати — кочові іраномовні скотарські племена раннього залізного віку, що приходили з азійських степів на наші землі протягом I тис. до н. е. Вони були далекими нащадками індоєвропейських скотарів лісостепової та степової України.

Кіммерійці (IX–VII ст. до н. е.) — перший народ на території України, назва якого нам відома; вони згадуються в ассирійських джерелах та «Одіссеї» Гомера. З IX ст. до н. е. вони розселились у степах Причорномор'я, Криму, на Кавказі. Кіммерійці були вправними конярами. Основу війська становила легка кіннота, озброєна залізними мечами, луками та стрілами, бойовими молотами і булавами. Войовничі, як і всі скотарі, вони здійснювали завойовницькі походи до Малої Азії проти Урарту, Ассирії, Лідії. Кіммерійці носили зручні для вершницької їзди вузькі штани, приталені сорочки, гостроверхі повстяні шапки і м'які шкіряні чобітки. У похованнях під курганами знаходять зброю, кінську упряж, прикрашені складними геометричними орнаментами з кіл, ромбів, спіралей. Над курганом установлювали кам'яні стели, на яких зображені озброєні фі-

гури без голови. Під тиском скіфів у VII ст. до н. е. частина кіммерійців відійшла на Близький Схід, частина залишилася у Північному Причорномор'ї й була асимільована скіфами.

Скіфи (VII–III ст. до н. е.) витіснили кіммерійців і наприкінці VI – на початку V ст. до н. е. створили рабовласницьку державу Велику Скіфію, кордони якої майже співпадали з нинішньою територією України.

Скіфська держава являла собою союз племен на чолі з **царем**, владу якого передавали у спадок. Цареві належала військова, судова, політична влада, він був верховним жерцем. Владу царя обмежували народні збори — «рада скіфів», яка мала право зміщувати царів. Столицею Великої Скіфії було Кам'янське городище на Дніпрі. Територія держави ділилася на **номи**, очолювані призначеними царем вождями.

Розквіт Скіфії припав на V–IV ст. до н. е. Так, цар **Атей** в середині IV ст. до н. е. підкорив Добруджу, Правобережжя Нижнього Дунаю і навіть карбував власну монету. Загинув Атей у битві з македонським царем Філіпом II 339 р. до н. е.

Етнічний склад. Геродот, давньогрецький «батько історії», відзначав етнічну неоднорідність скіфського населення, розділяючи царських скіфів, скіфів-скотарів, скіфів-землеробів та скіфів-орачів. Царські скіфи і скіфи-скотарі — це власне іраномовні племена, які населяли причорноморські та приазовські степи й вели кочове господарство. Саме їм належать знамениті так звані царські кургани Чортотлик, Солоха, Гайманова Могила, Тавста Могила тощо. Скіфи-орачі і скіфи-землероби — мешканці лісостепової зони Подніпров'я, які займались хліборобством і, ймовірно, були предками слов'ян. Центром лісостепової Скіфії було Більське городище на Полтавщині, яке, за Геродотом, мало назву Гелон і дорівнювало за площею Вавилону.

Господарство. Із заселенням Причорномор'я греками скіфи поширили з ними торгівлю. В обмін на рабів, а також пшеницю, хутро, шкіру та іншу сировину греки продавали вироби мистецтва, вишукану кераміку, предмети розкоші. За часів царя Атея Скіфія навіть карбувала власну монету.

Військо. Ударну силу війська становила важка кіннота; озброювались мечами, списами, а також складними далекобійними луками. Скіфи здійснили походи на Ассирію, Сирію і ледь не дійшли до Єгипту, але фараон вирішив за краще відкупитися. 514 р. до н. е. перський цар Дарій I сам вторгся у Скіфію, проте зазнав поразки. Не вдалось перемогти скіфів і наміснику Олександра Македонського Зопіріону (IV ст. до н. е.).

Релігія та культура. Скіфські божества уособлювали природні сили та явища — вогонь, небо, війну тощо. Для знатних скіфів над могилою насипали курган, для царів — найвищі. У мистецтві поширений звіриний стиль — зображення стилізованих оленів, пантер, коней, птахів і риб, фантастичних грифонів, якими прикрашали зброю, кінську упряж, одяг, предмети побуту.

Занепад Великої Скіфії. У III ст. до н. е. економічне становище Скіфії погіршилось через посушливість клімату. Тоді ж на її землі вторглися племена сарматів. До кінця століття вони витіснили скіфів на захід (до нинішніх Болгарії, Румунії) та південь (до Криму). У степовому Криму скіфи створили державу **Мала Скіфія** зі

столицею в м. Неаполь (Сімферополь). Вона проіснувала до IV ст., поки не пала під ударами гунів.

Сармати (III ст. до н. е. – III ст. н. е.) прийшли в Північне Причорномор'я та Приазов'я з уральсько-поволзьких степів. Вони являли собою союз племен — аорсів, роксоланів, саків, аланів, язигів, — а сарматами їх називали греки і римляни; у перекладі з перської це означає «оперезаний мечем».

Господарство та суспільний устрій. Вони займались кочовим скотарством і полюванням, на початку нової ери незможні общинники опанували землеробство. Цікаво, що у сарматів збереглися значні пережитки матриархату: жінка посідала доволі поважне становище і навіть могла володіти зброєю. Як і інші іранські народи, сармати поклонялись сонцю і вогню; у прикладному мистецтві наслідували скіфській звіриний стиль, використовували вставки із сердоліку, бірюзи, кольорового скла.

Сарматське військо складалося з важкоозброєної піхоти та кінноти, що наступала клином і вважалася непереоможною. На початку нової ери сармати брали участь у війнах з Римською імперією.

У III–IV ст. сармати були частково витіснені готами та гунами, частково асимілювались (влились до інших етносів) під час Великого переселення народів.

Кіммерійці, а більшою мірою скіфи й сармати, вплинули на формування мови, культури, антропологічного типу сучасних українців, особливо Східної України.

Античні міста-держави Північного Причорномор'я

Давньогрецькі міста виникли в Північному Причорномор'ї наприкінці VII ст. до н. е., коли почалося активне розселення — **колонізація** — греків узбережжям Середземного моря. Це явище було спричинене перенаселенням Греції і, як наслідок, браком сільськогосподарської землі. Також греки шукали нові джерела сировини й ринки для своїх товарів. Серед політичних причин слід назвати політичну боротьбу та війни з Лідією і Персією, від яких тікало населення.

Засновувалися поселення переважно в гирлах річок як торгові факторії, які згодом виростали в адміністративні і культурні центри. Найбільшими містами були Ольвія поблизу Николаєва, Тіра (Білгород-Дністровський), Керкінітіда (Євпаторія), Персонес (Севастополь), Пантікапей (Керч). Свої поселення колоністи облаштовували, як і на батьківщині. Кам'яні або цегляні будинки розписували фресками, а багатії дозволяли собі підлогу, вимощену галькою або мозаїкою.

Господарство греків було багатогалузевим: вирощували пшеницю, городину, виноград, виготовляли вино, займались рибальством. Греки відомі як вправні ремісники-зброярі, ювеліри, гончарі тощо. У скіфів вони купували пшеницю, шкури, хутро, рабів; продавали предмети розкоші, прикраси, посуд, прянощі, вина. Про масштаби торгівлі свідчать і власні гроші колоній.

Політичний устрій копіював грецькі міста-держави. Більшість колоній були рабовласницькими республіками-полісами, які управлялись колегією архонтів або одноосібним правителем-тираном. Лише в V ст. до н. е. було засноване Боспорське царство, яке тривалий час було головним постачальним зерна до Греції, але занепало внаслідок гунської навали в IV ст.

Культура. Греки зберігали традиції батьківщини й у культурній сфері. Значна частина населення була грамотною, адже діти вільних громадян зазвичай здобували початкову освіту; діти старшого віку навчалися філософії, риториці, музиці у двокласних школах. Влаштувалися вистави, концерти, декламації творів античних авторів, а Херсонес і Пантікапей мали власні театри. Існували гімназії для занять спортом; мешканці полісів брали участь у спортивних панафінейських змаганнях в Аттиці. На вулицях та у храмах ставили статуї богів, героїв, видатних державних діячів.

У колоніях поширені культи давньогрецьких богів: Артеміди, Аполлона, Афродіти, Діоніса, — а також міфологічних героїв Ахілла і Геракла. У III ст. з'являються перші християни та християнські громади.

Занепад античних колоній. У I ст. Північне Причорномор'я потрапило в залежність до Римської імперії.

На початку нової ери грецькі міста почали занепадати через набіги кочовиків та появу дешевої єгипетської пшениці. У IV–V ст. античні держави були захоплені племенами готів та гунів. Тільки Херсонес і Пантікапей потрапили під владу Візантії.

Наслідки Великої грецької колонізації. Античні колонії залучили місцеве населення до досягнень античної цивілізації (технології обробки землі, ремесла, товарно-грошових відносин), познайомили з демократичним устроєм та сприяли поширенню християнства.

Велике переселення народів

Велике переселення народів — це активні переміщення «варварських» племен від Центральної Азії до кордонів Римської імперії через територію Східної і Північної Європи у середині I тис. н. е. Його найактивніший період припадає на IV–VI ст. Цей рух торкнувся і Східної Європи. На території України з'явилися нові народи.

Готи — германські племена, що в середині II ст. переселяються на територію України з Північної Європи й поступово витісняють сарматів. Також вони здобули перемогу над скіфами в Криму та Боспорським царством. Вестготи просунулися на захід від Дунаю, а остготи осіли в пониззі Дніпра. У IV ст. остготські племена об'єдналися у державу на чолі з королем Германаріхом; королівство охопило територію від Балтійського до Чорного й Азовського морів, від Тиси до Дону.

Із готами на території України пов'язують черняхівську археологічну культуру.

З наступом гунів у середині IV ст. частина остготів перейшла на правий берег Дунаю на територію Римської імперії, а решта залишилися під гунами, зберігши навіть свого короля. За деякими даними, готська колонія у Кримських горах проіснувала до пізнього середньовіччя, а мова — до XVI ст. Навіть у XX ст. частина кримських татар зберігали північний антропологічний тип.

Гуни — тюркський народ, який вирушив зі степів на захід під тиском Китаю в III ст. до н. е. Гуни скористалися послабленням античних міст через боротьбу з готами і зруйнували майже всі міста-держави, окрім Херсонесу і Пантіка-

пею. У IV ст. гуни розбили готів і тривалий час панували в причорноморських степах від Азовського моря до Дунаю, здійснюючи набіги на Західну Європу.

Занепад гунської держави пов'язаний зі смертю в 453 р. *Аттіли* — гунського правителя. Значна частина гунів повернулась у причорноморські степи, саме тоді було остаточно розбито Боспорське царство і державу пізніх скіфів. Вони були розбиті Візантією у 469 р.; більша частина гунів залишила Причорномор'я.

Гуни удосконалили сідло, прив'язавши його на жорстку дерев'яну основу; великий асиметричний лук зі стрілами особливої конструкції пробивав навіть міцні обладунки.

Давні слов'яни

Слов'яни — місцеве індоевропейське населення Центральної Європи. Більшість сучасних дослідників вважає, що прабатьківщиною слов'янства є території, обмежені на Заході Віслою та Карпатами, на Сході — Середнім Дніпром, на Півночі — Прип'яттю, на Півдні — середніми течіями Дністра та Південного Бугу.

Римські джерела I–II ст. згадують їх як *венедів*, що постійно здійснювали набіги на римські прикордонні землі. З VI ст. з'являються анти, що жили у Подніпров'ї, і склавини Подунав'я. Ймовірно, розкол слов'янської спільноти відбувся в IV ст. під час Великого переселення народів, коли територією України переміщувались «варварські» племена. Тоді слов'яни взяли участь у конфлікті готів з гунами, виступивши на боці останніх.

Велике розселення слов'ян на території від Балканського півострова до Балтійського моря, від Ельби до Подніпров'я тривало в *V–VII ст.* Його причинами стали розвиток господарства, торговельних зв'язків, демографічний вибух і переселення сусідніх народів — готів, гунів, авар тощо. Унаслідок цього процесу сформувались південні, західно- і східнослов'янські народи. До останньої групи належать українці.

Господарство. Слов'яни використовували двопольну систему землеробства, що базується на змінному почерговому використанні двох полів, тримали домашню худобу, займались промислами: полюванням, рибальством, бортництвом. Серед них були вправні металурги, ковалі, зброярі, ювеліри. Торгівлю вели із населенням Подунав'я, Прибалтики, Північного Причорномор'я. На землях України вони контролювали торговельний шлях з Балтійського до Чорного моря по Дніпру («Шлях з варяг у греки»).

Релігія. Основними богами в язичницькому пантеоні були Дажбог — бог Сонця, Стрибог — бог вітру, Перун — бог грому і блискавки, Велес — бог худоби та багатства, Мокош — богиня родючої землі тощо. На святилищах-капищах волхви (жерці) проводили обряди і приносили жертви богам. Померлих слов'яни спалювали, щоб вони швидше діставалися потойбічного світу. Вважалося, що мерцю потрібні будинок, їжа, напої, тому поховальну урну (глиняний горщик) з прахом супроводжували необхідні речі.

**Пам'ятки архітектури та образотворчого мистецтва,
обов'язкові для розпізнавання абітурієнтами**

 <p>Браслет із меандровим орнаментом. Мізинська стоянка (унікальний зразок прикладного декоративного мистецтва стародавньої Європи)</p>	 <p>Кераміка трипільської культури (орнаментована кераміка)</p>
 <p>Золота египетська з кургану Товста могила. IV ст. до н. е.</p>	 <p>Золотий гребінь з кургану Солоха. Кінець V – початок IV ст. до н. е.</p>
 <p>Херсонес Таврійський. V ст. до н. е. – VI ст. н. е. Сучасний вигляд</p>	 <p>Збруцький ідол. IX ст. (символ тривимірності світу: небо, земля, підземне царство)</p>

Тренувальні тести

- 1. Стародавня історія України поділяється на такі періоди**
- А** кам'яний вік, мідно-кам'яний вік, бронзовий вік, ранній залізний вік
Б палеоліт, мезоліт, неоліт, енеоліт
В палеоліт, енеоліт, бронзовий вік, ранній залізний вік
Г кам'яний вік, мідно-кам'яний вік, бронзовий вік
- А Б В Г**
- 2. Що є характерною ознакою трипільської культури?**
- А** винайдення важкого далекобійного луку
Б приручення коней
В винайдення луку і стріл
Г створення плоскодонного мальованого керамічного посуду
- А Б В Г**
- 3. Який археологічний вік характеризує твердження?**
 У степовій зоні України поширилося кочове скотарське господарство, пов'язане з індоєвропейською спільнотою.
- А** кам'яний вік
Б мідно-кам'яний вік
В бронзовий вік
Г ранній залізний вік
- А Б В Г**
- 4. Укажіть ознаки неолітичної революції**
- 1 поява землеробства і скотарства
 2 перетворення скотарства на кочове
 3 початок використання керамічного посуду
 4 винайдення колеса й возів
 5 поява прядіння і ткацтва
 6 відокремлення ремесла від землеробства
 7 оволодіння вогнем людиною
-
- 5. Установіть відповідність між термінами та їх визначеннями**
	А Б В Г Д			
1 родова община	А організація політичної влади в суспільстві, яка здійснює управління за допомогою системи загальнообов'язкових норм поведінки і механізму їх впровадження	1	☐	☐
2 первісне стадо	Б колектив кровних родичів, що спільно проживають, ведуть спільне господарство	2	☐	☐
3 сусідська община	В група родових общин, які мають спільні органи влади, духовну та матеріальну культуру	3	☐	☐
4 плем'я	Г поселення людей, що не мають родинних зв'язків, але займають певну територію спільно оброблюваних земель	4	☐	☐
	Д найдавніший колектив людей з 15–20 осіб, об'єднаних із метою виживання			
- 6. Установіть послідовність подій стародавньої історії України**
- А** приручення перших тварин
Б початок рільного землеробства на теренах України
В поява кроманьйонця на території України
Г заснування Ольвії
- А Б В Г**
 1
 2
 3
 4

7. Який термін характеризує життя слов'ян у І тисячолітті?

- А вапнище Б поліс
В звіриний стиль Г брахман

А Б В Г

8. Який із фрагментів історичних джерел стосується сарматів?

А Могили їхніх царів розташовано в місцевості Геррив, у тому місці, до якого Борисфен судноплавний, пливучи від моря... У просторому приміщенні склепу ховають одну з його наложниць, його чашака й куховара, конюха, особистого слугу, віслика і його коней, а також певну частину його речей і так само золоті чаші. Коли вони все це зроблять, то настилають землю й споруджують великий курган, намагаючись зробити його найвищим. Так вони ховають своїх царів...

А Б В Г

Б Відтоді... жінки здавна живуть у такий спосіб: вони їздять верхи на полюванні з чоловіками та без них, виходять на війну та несуть однакові з чоловіками одяг. (Вони) розмовляють скіфською мовою, але здавна зіпсованою, позаяк амазонки не оволоділи нею остаточно.

В Племена склавів та антів однакові за способом життя; вони вільні то жодним чином не схильні ставати рабами, підкорюючись, особливо ж у власних землях. Вони численні та витривалі, легко зносять спеку, холод, дощ, відсутність одягу й нестачу харчів. До прибутих до них іноземців добрі та приязні, але супроводжують їх завжди...

Г Врешті дістались ми течій глибоких рік Скіфану. Там розташовані місто й країна людська, Хмарами й млою вповиті. Ніколи пролітням ласкавим Не осяває їх сонце в блакиті ясній ситлодайне...

9. Які з наведених пам'яток належать скіфам?

А Б В Г

10. Укажіть причини давньогрецької колонізації Північного Причорномор'я

- 1 екологічна катастрофа в Греції
- 2 перенаселення Греції та брак орних земель
- 3 захоплення грецьких земель Персією
- 4 пошук нових джерел сировини
- 5 пошук ринків збуту своїх товарів
- 6 місіонерська релігійна діяльність
- 7 зміна природних умов у Греції

Відповіді

1. А. 2. Г. 3. В. 4. 1, 3, 5. 5. 1Д, 2В, 3Г, 4А. 6. В, А, Б, Г. 7. А. 8. Б. 9. В. 10. 2, 4, 5.